

Adam Zamojski*

ORCID: 0000-0001-6238-9259

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Filozofia starożytnych Greków – fundament tożsamości Europy

The Philosophy of the Ancient Greeks – the Foundation of European Identity

Słowa kluczowe: Arystoteles, Europa, filozofia, Grecja, Platon, Sokrates, tożsamość

Keywords: Aristotle, Europe, Greece, identity, philosophy, Plato, Socrates

Streszczenie

W artykule odniesiono się do elementów konstytuujących tożsamość Europy. Ta wspólna przestrzeń mentalna odwołuje się do koncepcji filozoficznych starożytnych Greków, zasad prawnych stworzonych przez starożytnych Rzymian, religii chrześcijańskiej, kultur plemion barbarzyńskich, Oświecenia. W tekście artykułu uwagę skupiono na systemach filozoficznych myślicieli antycznej Grecji. Starożytna Grecja dała Europie i światu filozofów nurtu przyrodniczego, takich jak Tales, Anaksymander, Anaksymenes, Heraklit, Pitagoras, Parmenides, Demokryt. Ważne dla kultury europejskiej są również dokonania filozofów zaliczanych do nurtu humanistycznego, takich jak Sokrates czy Protagoras. Trudno wyobrazić sobie cywilizację łacińską bez idealizmu obiektywnego Platona i realistycznej filozofii Arystotelesa. Grecy filozofowie stworzyli fundamenty systemów, które do dziś wywierają istotny wpływ na sposób postrzegania świata i tożsamość Europy.

* Adam Zamojski, dr hab.; profesor w Instytucie Stosunków Międzynarodowych i Polityk Publicznych, Wydział Prawa i Nauk Społecznych, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach; e-mail: adam.zamojski@ujk.edu.pl.

Abstract

The article refers to the elements constituting the identity of Europe. This common mental space refers to the philosophical concepts of the ancient Greeks, the legal principles created by the ancient Romans, the Christian religion, the cultures of the barbarian tribes, the Enlightenment. In the text of the article, attention is focused on the philosophical systems of ancient Greek thinkers. Ancient Greece gave Europe and the world natural philosophers such as Thales, Anaximander, Anaximenes, Heraclitus, Pythagoras, Parmenides, Democritus. Also important for European culture are the achievements of philosophers classified as part of the humanistic current, such as Socrates and Protagoras. It is difficult to imagine Latin civilization without Plato's objective idealism and Aristotle's realist philosophy. The Greek philosophers laid the foundations of systems that still have a significant impact on the way we view the world and the identity of Europe today.

Dyskurs filozoficzny należy więc pojmować z punktu widzenia sposobu życia. Jest on tego sposobu życia wyrazem i jednocześnie środkiem do niego. Toteż i sama filozofia będzie przede wszystkim sposobem życia, ale sposobem ściśle związanym z filozoficznym dyskursem¹

Pierre Hadot, *Czym jest filozofia starożytna?*

Wprowadzenie

Bertrand Russell, dociekając w monumentalnym dziele *Dzieje zachodniej filozofii*, jaka jest natura tego fenomenu, pisze: „Filozofia – w sensie, w jakim będę rozumiał ten termin – jest czymś pośrednim między teologią a nauką. Podobnie jak teologia składa się bowiem ze spekulatywnych dociekań dotyczących rzeczy, co do których jak dotąd nie można było uzyskać ścisłej wiedzy, ale tak jak nauka odwołuje się raczej do ludzkiego rozumu niż do autorytetu: czy to autorytetu tradycji, czy objawienia. Cała ścisła wiedza jest – skłonny jestem twierdzić – domeną nauki; wszelkie *dogmaty*, które wykraczają poza ścisłą wiedzę, należą do teologii. Pomiędzy teologią a nauką rozciąga się Ziemia Niczyja, narażona na ataki z obu stron; tą Ziemią Niczyją jest filozofia”².

¹ P. Hadot, *Czym jest filozofia starożytna?*, Warszawa 2000, s. 25.

² B. Russell, *Dzieje zachodniej filozofii i jej związki z rzeczywistością polityczno-społeczną od czasów najdawniejszych do dziś*, Warszawa 2020, s. 13.

Starożytna Grecja dała światu nie tylko filozofów. Dała także historyka Herodota, epika Hezjoda, tragika Ajschylosa oraz Homera, którego epepeje są kluczem do kultury hellenistycznej. W greckim świecie obowiązywał kanon literatury, w którym poczesne miejsce zajmowały poematy Homera, tragedie Eurypidesa, komedie Menandra, mowy Demostenesa, proza historyczna Tukidydesa³.

Tożsamość Europy odwołuje się do wspólnej przestrzeni symbolicznej, budowanej w długim okresie na fundamencie wspólnych doświadczeń historycznych i faktów natury kulturowej. Ta przestrzeń o mentalnym charakterze posiada swoją dynamikę. Na przestrzeni dziejów europejska przestrzeń symboliczna ulegała przeobrażeniom skorelowanym ze zmianami zachodzącymi w sferze aksjologicznej i kulturowej. Wspólna europejska przestrzeń symboliczna zbudowana jest w oparciu o elementy składające się na odróżnialny od innych, w miarę homogeniczny, system kulturowy. Jest on zakorzeniony w konkretnym systemie wartości, będącym podstawą dla funkcjonowania kultury europejskiej⁴.

Poprzez mentalną łączność z symbolicznymi źródłami tożsamości europejskiej wyraża się duchowa wspólnota członków cywilizacji łacińskiej. Ta wspólna przestrzeń mentalna odwołuje się do koncepcji filozoficznych starożytnych Greków, zasad prawnych stworzonych przez starożytnych Rzymian, religii chrześcijańskiej, mnogości kultur plemion barbarzyńskich oraz dorobku Oświecenia⁵.

Celem głównym tego opracowania jest zwrócenie uwagi na znaczenie systemów filozoficznych stworzonych przez myślicieli starożytnej Grecji dla ukonstytuowania się wspólnej europejskiej przestrzeni symbolicznej.

Autor stawia hipotezę badawczą mówiącą, że istotne dla ukształtowania się specyficznej europejskiej tożsamości były poglądy filozofów zaliczanych do nurtu przyrodniczego oraz nurtu humanistycznego w starożytnej Grecji.

Istotnym problemem badawczym jest też zdaniem autora tego opracowania ocena znaczenia systemów filozoficznych stworzonych przez Platona i Arystotelesa.

W artykule wykorzystano metodę badawczą odwołującą się do analizy danych zastanych związanych z charakterystyką systemów filozoficznych myślicieli starożytnej Grecji.

Przyjrzyjmy się zatem bliżej starożytnym greckim filozofom, myślicielom, którzy – jak chce to widzieć Pierre Hadot – stosują ćwiczenia przygotowawcze

³ M. Goodman, *Rzym i Jerozolima. Zderzenie antycznych cywilizacji*, Warszawa 2007, s. 84.

⁴ F. Gołembski, *Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne)*, [w:] *Tożsamość europejska*, red. F. Gołembski, Warszawa 2005, s. 46–49.

⁵ N. Davies, *Europa – między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007, s. 19.

do mądrości⁶. Przyjrzyjmy się – etymologicznie rzecz ujmując – miłośnikom mądrości.

Filozofia starożytnych Greków

Zdaniem historyków filozofii – między VII a VI w. p.n.e. w Europie zaznaczyło się przejście od mitologii i praktycznej umiejętności do teoretycznej nauki. Zawdzięczamy to prawdopodobnie intelektualnej aktywności jońskich filozofów przyrody.

Bertrand Russell w *Dziejach zachodniej filozofii* zasadnie konstatuje, że filozofia grecka rozpoczyna się od Talesa z Miletu. Działalność Talesa można umiejscowić w czasie, dzięki temu, że przewidział zaćmienie słońca, które według astronomów miało miejsce w 585 r. p.n.e. Filozofia europejska narodziła się zatem na początku VI w. p.n.e.⁷ Także Giovanni Reale – powołując się na świadectwo Arystotelesa – zauważa, że starożytni dostrzegali, iż twierdzenia Talesa mają naturę filozoficzną⁸.

Jedność kulturowa świata śródziemnomorskiego miała bez wątpienia greckie podłoże. Christopher Dawson w pracy *Tworzenie się Europy* zauważa, że właśnie od starożytnych Greków przejęliśmy to, co jest specyficzne dla zachodniej kultury – „naukę i filozofię, literaturę i sztukę, naszą myśl polityczną i koncepcje prawa i wolnych politycznych instytucji”⁹. Cywilizacja europejska jest nierozzerwalnie złączona z grecką myślą filozoficzną. Sam termin filozofia – w ogólnym znaczeniu *theoria*, przez długi okres stanowił pojęcie zbiorcze dla nauki w ogólności¹⁰.

O wyjątkowym charakterze cywilizacji antycznej zadecydowało powstanie w Grecji w IX–VIII w. p.n.e. unikalnego typu państwa, które Grecy zwali *polis*. Na Grecję *polis* składały się niezależne od siebie państwa niewielkich rozmiarów. Ateny i Sparta stanowiły tutaj wyjątek. Cechą konstytutywną *polis* był sposób sprawowania władzy. Były to wspólnoty obywateli rządzących się według reguł ustanowionych przez nich samych¹¹. Prawo decydowania o sprawach publicznych nie należało jednak do wszystkich mieszkańców, a tylko do obywateli *polis*¹². Na

⁶ P. Hadot, *Czym jest filozofia...*, s. 26.

⁷ B. Russell, op.cit., s. 29.

⁸ G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1: *Od początków do Sokratesa*, Lublin 1999, s. 78.

⁹ C. Dawson, *Tworzenie się Europy*, Warszawa 1961, s. 26.

¹⁰ H.G. Gadamer, *Dziedzictwo Europy*, Warszawa 1992, s. 12.

¹¹ E. Wipszycka, *Miejsce dorobku antyku w dziedzictwie kulturowym cywilizacji europejskiej*, [w:] *Cywilizacja europejska – wykłady i eseje*, red. M. Koźmiński, Warszawa 2004, s. 18–19.

¹² C. Seignobos, *The Rise of European Civilization*, London 1939, s. 36.

agorze – centralnym punkcie przestrzeni publicznej – poddawano pod dyskusję sprawy istotne dla całej wspólnoty państwa obywatelskiego¹³.

Źródeł tożsamości Europy należy szukać właśnie w starożytnej Grecji, w miejscu gdzie narodziła się europejska filozofia i ustrój demokratyczny, kultura ateńska oraz hellenistyczna. W klasycznym okresie ateńskim pojawił się na tym terenie kanon wartości charakterystycznych dla ducha greckiego. W okresie hellenistycznym doszło do otwarcia się wartości klasycznych na świat obcych kultur. W efekcie przyjęto model synkretyczny, oparty na hybrydyzacji licznych systemów wartości¹⁴. Starożytna Grecja dała Europie i światu filozofów nurtu przyrodniczego, takich jak Tales, Anaksymander, Anaksymenes, wariabilista Heraklit, Pitagoras, Parmenides czy atomista Demokryt.

Według Michała Hellera jońscy filozofowie przyrody zajęli się problemami o kluczowym znaczeniu dla ewolucji cywilizacji europejskiej. „Kwestia, na której się skoncentrowali – istota *arché* – jest tylko jedną z wielu, z którymi zmierzyła się w kolejnych wiekach filozofia, ale za to szczególnie ważną. Również we współczesnej fizyce teoretycznej tak naprawdę chcemy dojść do poznania „pierwszej zasady” świata empirycznego, np. wtedy, gdy dążymy do zunifikowania czterech znanych nam oddziaływań fundamentalnych (elektromagnetycznego, jądrowego słabego i silnego oraz grawitacyjnego)”¹⁵.

Ważne są również dokonania szkoły sofistycznej Protagorasa z Abdery, Hipiasza z Elidy, Gorgiasza z Leontinoi. Współczesne koncepcje umowy społecznej mają swoje źródło w podstawowym założeniu sofistów – *homo mensura* i ich minimalistycznej teorii poznania. Dla sofistów człowiek jest miarą wszystkich rzeczy – istniejących, że istnieją, i nieistniejących, że nie istnieją. Minimalistyczna teoria poznania sofistów oparta jest na sensualizmie, relatywizmie, konwencjonalizmie i praktycyzmie. Sensualizm (postrzegamy za pomocą zmysłów) prowadzi do relatywizmu (konstatacji, że wyniki tego postrzegania są względne). W świecie, gdzie wszystko staje się względne, trzeba posilkować się społecznie przyjętymi i uzgodnionymi konwencjami (konwencjonalizm), które dobieramy pod kątem praktycznym (praktycyzm). Wybieramy więc zwykle to, co jest użyteczne, funkcjonalne. Czynimy to także – w duchu antycznych sofistów – współcześnie.

¹³ A. Pawlak, *Kształtowanie się tożsamości Europy Środkowej a proces integracji europejskiej*, Toruń 2011, s. 97–98.

¹⁴ F. Gołębski, op.cit., s. 50.

¹⁵ M. Heller, *Bóg i nauka. Moje dwie drogi do jednego celu. Michał Heller w rozmowie z Giulio Brottim*, Kraków 2013, s. 59–60.

W ramach nurtu humanistycznego filozofii greckiej, w szkole Protagorasa pojawiła się także pierwsza w Europie klasyczna estetyka. Oparto ją na triadzie: naśladownictwo, iluzja, *katharsis*. Sztuka ma kopiować naturę bytów i przebieg zjawisk w świecie. Ma stwarzać złudzenie uobecniającej się w artefaktach rzeczywistości. Ma prowadzić do przeżycia sytuacji estetycznej, oczyszczenia. Ma bawić, ale także uczestniczyć w procesie tworzenia nowego obywatela *polis*. Sztuka ma być użyteczna, praktyczna. Wracamy do minimalistycznej teorii poznania. Epistemologia sprzega się z aksjologią, służąc realizacji celów politycznych.

Greccy filozofowie stworzyli fundamenty systemów, które do dziś wywierają wpływ na sposób tłumaczenia świata. Sokrates, mimo że nie pozostawił po sobie żadnych pism (źródłem wiedzy na temat osoby i koncepcji są dla współczesnych przede wszystkim dialogi jego najważniejszego ucznia Aristoklesa, zwanego Platonem), jest również dla współczesnych ojcem intelektualizmu etycznego. To dzięki niemu zastanawiamy się, czy rzeczywiście cnota jest wartością bezwzględną, związaną z pożytkiem, generującą szczęście, czy naprawdę cnota jest wiedzą.

Legendarną stała się postawa Sokratesa podczas procesu, który mu wytoczono w Atenach z oskarżenia Anytosa, Meletosa i Likona pod pretekstem tego, że jak napisał Platon (świadek tych wydarzeń) w dialogu *Obrona Sokratesa* – filozof ten „psuje młodzież, nie uznaje bogów, których państwo uznaje, ale inne duchy nowe”¹⁶. I stało się tak, że zgodnie z wyrokiem – w ramach zbrodni sądowej – 15 lutego 399 r. p.n.e. Sokrates w otoczeniu uczniów oddał ducha, spełniwszy wcześniej kielich zawierający wyciąg z korzenia cykuty.

Sokrates bywa nawet stawiany w jednym szeregu z Jezusem z Nazaretu. Pierre Hadot napisał, że obydwa wywarli „olbrzymi wpływ historyczny, mimo że działalność swą prowadzili w obszarze i czasie mocno ograniczonym”¹⁷. Cechą, która łączy Jezusa z Nazaretu i Sokratesa z Aten jest również niewielka ilość bezpośrednich naśladowców i uczniów w czasie, gdy działali, w Palestynie (Jezus) i Grecji (Sokrates).

Najważniejszym uczniem Sokratesa był twórca podstaw idealizmu obiektywnego i założyciel Akademii – Platon z Aten. Pierre Hadot kładzie akcent na związek Platona z Sokratesem i Pitagorasem. Uważa on, że Platon przejął od Sokratesa „metodę dialogu, ironię, zainteresowanie problematyką sposobu życia; po Pitagorasie odziedziczył ideę kształcenia przez matematykę i zastosowanie tej nauki do poznania natury”¹⁸.

¹⁶ Platon, *Obrona Sokratesa*, [w:] Platon, *Dialogi*, Warszawa 2000, s. 212–213.

¹⁷ P. Hadot, *Czym jest filozofia...*, s. 49.

¹⁸ Ibidem, s. 88.

Platon z kolei był mistrzem dla Arystotelesa ze Stagiry, twórcy szkoły perypatetyckiej, nurtu greckiej filozofii realistycznej, założyciela Likejonu. Arystoteles był nauczycielem Aleksandra Macedońskiego. Jego wpływ (a zatem także wpływ Platona) na porządek i rzeczywistość nie tylko starożytnej Grecji, Europy, ale wręcz starożytnego świata jest oczywisty.

Arystoteles stał się też inspiracją dla takich gigantów myśli, jak Ibn Sina, którego chrześcijanie przekształcili w Awicennę, oraz pochodzącego z Hiszpanii Ibn Ruszda, chrześcijańskiego Awerroesa. Nie dotyczy to zresztą tylko Arystotelesa. Niemal cały dorobek naukowy starożytnych Greków został przełożony i przyswojony przez kulturę muzułmanów¹⁹.

Myśl filozoficzna starożytnych Greków, która została przetłumaczona z greckiego na arabski, a następnie na łacinę, po kilkuset latach zapomnienia powróciła na uniwersytety zachodnie, ożywiając spory intelektualne i wpływając na rozwój nauki w Europie²⁰.

Wszystko, co pojawiło się w filozofii po Platonie i Arystotelesie, w jakiś sposób odwołuje się do ich piśmiennictwa i bogatej spuścizny intelektualnej. Nie byłoby systemu filozoficznego św. Augustyna z Hippony, w kształcie jaki znamy bez Platona, tak jak nie byłoby znanej nam filozofii św. Tomasza z Akwinu bez Arystotelesa. Św. Augustyn i św. Tomasz przefiltrowali przez chrześcijaństwo systemy filozoficzne pogan – Platona i Arystotelesa. Doktorzy Kościoła dali w ten sposób Europie i światu solidne fundamenty teocentrycznej filozofii chrześcijańskiej. Trudno wyobrazić sobie bez tej inspiracji kształt przestrzeni inteligibilnej *Chryistianitas*, odwołującej się wciąż do *fides* (św. Augustyn) i *ratio* (św. Tomasz). Także filozofia współczesna uważana jest w gruncie rzeczy za ciąg przypisów do Platona i Arystotelesa.

W starożytnej Grecji narodziła się cywilizacja europejska z jej ponadczasową kulturą, sztuką i filozofią. Na terenie greckiej Europy pojawiły się kluczowe pojęcia wiedzy o państwie i polityce. W Grecji stworzono teorię degeneracji ustrojów politycznych oraz koncepcję państwa idealnego rządzonego przez filozofów – przez *aristoi* – w ramach arystokracji Platona. Tam również znajdują się źródła *politei* Arystotelesa. Starożytnym Grekom zawdzięczamy także wynalazek demokracji, tak bardzo krytykowanej zarówno przez Platona, jak i Arystotelesa. Przy wielu jej znanych wadach²¹, polityczny koncept władzy ludu (*demos kratos*)

¹⁹ K. Pachniak, *Nauka i kultura muzułmańska i jej wpływ na średniowieczną Europę*, Warszawa 2010, s. 44.

²⁰ J. Mathiex, *Wielkie cywilizacje. Rozkwit i upadek imperiów*, Warszawa 2008, s. 291–292.

²¹ R. Legutko, *Triumf człowieka politego*, Poznań 2012, s. 91–96.

wywiera do dzisiaj przemożny wpływ nie tylko na losy Europy, ale całego świata odwołującego się współcześnie do konstrukcji demokracji liberalnej.

Starożytni Grecy testowali nie tylko demokrację, ale i tyranie. Odprawiali misteria orfickie, ale bywali także sceptykami i matematykami. Badali różne formy współżycia społecznego (człowiek jako *zoon politikon*), tworząc fundamenty wiedzy dla współczesnych myślicieli i filozofów politycznych²².

Zakończenie

Greckie dziedzictwo ufundowane na dążeniu do racjonalności, porządku i piękna, poszukiwaniu sensu istnienia stało się zdaniem Martina Goodmana integralnym składnikiem późniejszych kultur Europy. Różne aspekty kultury greckiej były wykorzystywane we wszystkich społeczeństwach basenu Morza Śródziemnego pod panowaniem Rzymu. Grecki model edukacji naśladowano w miastach całego świata rzymskiego²³. Starożytnym Grekom zawdzięczamy też wspomniany już wynalazek demokracji. Koncepcja ta miała i ma niebagatelny wpływ na formowanie się homogenicznej przestrzeni kulturowej cywilizacji Zachodu²⁴.

Odnosząc się do hipotezy głównej zaproponowanej we Wprowadzeniu do niniejszego opracowania, na podstawie przeprowadzonej wyżej analizy źródeł zastanych należy stwierdzić, że filozofowie starożytnej Grecji zaliczani do nurtu przyrodniczego i humanistycznego stworzyli koncepcje stanowiące fundament tożsamości europejskiej. Także ich naukowe dokonania mają wartość nie do przecenienia.

Według Michała Hellera program wielkiej unifikacji sił fizycznych, realizowany współcześnie, zapoczątkowany został przez greckich filozofów przyrody²⁵. Potwierdza to noblista Roger Penrose przywołując w swoich pracach z zakresu matematyki platoński świat bytów absolutnych, w szczególności praw matematycznych. Dla Penrose'a świat jest strukturą, zachowującą się zgodnie z pozaczasowymi prawami matematycznymi. Świat fizyczny wyłania się ze świata matematyki²⁶. Współczesny fizyk matematyczny Roger Penrose jest zwolennikiem antycznego Platona i idealizmu obiektywnego. Platońskie byty matematyczne są ideami

²² K. Łastawski, *Od idei do integracji europejskiej*, Warszawa 2003, s. 23.

²³ M. Goodman, op.cit., s. 84.

²⁴ E. Wipszycka, op.cit., s. 17–30.

²⁵ M. Heller, op.cit., s. 61.

²⁶ R. Penrose, *Makroświat, mikroświat i ludzki umysł*, Warszawa 1997, s. 18.

w zhierarchizowanym świecie odwiecznie istniejących wzorów. Matematyka jest zatem swego rodzaju oprogramowaniem, zaś wszechświat to być może coś w rodzaju komputera, realizującego ten program w skali uniwersum²⁷.

Odnosząc się do zarysowanego we Wprowadzeniu problemu badawczego trzeba zatem stwierdzić, że trudno przecenić wartość koncepcji filozoficznych Platona. Trzeba także oddać sprawiedliwość Arystotelesowi, który zwracał uwagę na wartość takiego ustroju, jakim jest *politeja*, oraz badał w ramach paradygmatu filozofii praktycznej *oikonomos*. Czy możemy sobie wyobrazić świat współczesny bez ekonomii? Pytanie to ma oczywiście retoryczny charakter.

Pierre Hadot w dziele *Ćwiczenia duchowe i filozofia starożytna* zauważa: „W starożytności filozofia była ćwiczeniem każdej chwili. Zachęcała do skupienia się na każdym momencie życia, do uświadomienia sobie nieskończonej wartości każdej chwili bieżącej, gdy ją przenieść w wymiar kosmosu”²⁸. Warto do tego wrócić we współczesnej Europie. Z pożytkiem dla siebie i wspólnoty.

Bibliografia

- Davies N., *Europa – między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.
- Dawson C., *Tworzenie się Europy*, Warszawa 1961.
- Gadamer H.G., *Dziedzictwo Europy*, Warszawa 1992.
- Gołębski F., *Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne)*, [w:] *Tożsamość europejska*, red. F. Gołębski, Warszawa 2005.
- Goodman M., *Rzym i Jerozolima. Zderzenie antycznych cywilizacji*, Warszawa 2007.
- Hadot P., *Czym jest filozofia starożytna?*, Warszawa 2000.
- Hadot P., *Ćwiczenia duchowe i filozofia starożytna*, Warszawa 2019.
- Heller M., *Bóg i nauka. Moje dwie drogi do jednego celu. Michał Heller w rozmowie z Giulio Brottim*, Kraków 2013.
- Legutko R., *Triumf człowieka pospolitego*, Poznań 2012.
- Łastawski K., *Od idei do integracji europejskiej*, Warszawa 2003.
- Mathieux J., *Wielkie cywilizacje. Rozkwit i upadek imperiów*, Warszawa 2008.
- Pachniak K., *Nauka i kultura muzułmańska i jej wpływ na średniowieczną Europę*, Warszawa 2010.
- Pawlak A., *Kształtowanie się tożsamości Europy Środkowej a proces integracji europejskiej*, Toruń 2011.

²⁷ M. Heller, op.cit., s. 67.

²⁸ P. Hadot, *Ćwiczenia duchowe i filozofia starożytna*, Warszawa 2019, s. 277.

- Penrose R., *Makroświat, mikroświat i ludzki umysł*, Warszawa 1997.
- Platon, *Obrona Sokratesa*, [w:] Platon, *Dialogi*, Warszawa 2000.
- Reale G., *Historia filozofii starożytnej*, t. 1: *Od początków do Sokratesa*, Lublin 1999.
- Russell B., *Dzieje zachodniej filozofii i jej związki z rzeczywistością polityczno-społeczną od czasów najdawniejszych do dziś*, Warszawa 2020.
- Seignobos C., *The Rise of European Civilization*, London 1939.
- Wipszycka E., *Miejsce dorobku antyku w dziedzictwie kulturowym cywilizacji europejskiej*, [w:] *Cywilizacja europejska – wykłady i eseje*, red. M. Koźmiński, Warszawa 2004.